

УДК 321.02 (477)

І.В. Жеребятнікова

**ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ РІВНЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В
СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ**

Анотація

Досліджено проблеми формування політичної культури в умовах демократичної трансформації сучасного українського соціуму; розглянуто її структурні характеристики, типологію та специфіку прояву в контексті становлення громадянського суспільства; запропоновано напрями удосконалення рівня політичної культури.

Ключові слова: політична культура, демократія, рівень політичної культури, розвиток, політична система, політичні цінності, громадянське суспільство.

Жеребятникова И.В.

**Проблемы трансформации уровня политической культуры
в современном украинском социуме**

Аннотация

Исследованы проблемы формирования политической культуры в условиях демократической трансформации современного украинского социума; рассмотрены ее структурные характеристики, типология и специфика проявления в контексте становления гражданского общества; предложены направления усовершенствования уровня политической культуры.

Ключевые слова: политическая культура, демократия, уровень политической культуры, развитие, политическая система, политические ценности, гражданское общество.

Annotation

Zherebyatnikova I.V.

**Problems of transformation of the level of political culture
in modern Ukrainian society**

The article explores problems of formation of political culture in conditions of democratic transformation in modern Ukrainian society. The author considers its structural characteristics, typology and specificity of manifestation in the conditions of the civil society's formation. Directions of improvement of the level of political culture are suggested.

Key words: political culture, democracy, level of political culture, development, political system, political values, civil society

Стабільність демократичного суспільства є ключовою проблемою сучасності. Особливо гостро вона відчувається в пострадянських державах, що несуть на собі важкий тягар конфронтаційності політичного мислення, конфронтаційності реалізації політики та структурної побудови політичної системи. Характер та наслідки конфліктів між правлячими і неправлячими групами та всередині них значною мірою залежать не стільки від ступеня розвитку в суспільстві демократичних інститутів, як від рівня політичної культури, котрий і зумовлює характер діяльності інститутів громадянського суспільства. Так, Дж. Стріт наголошує, що останнє десятиліття ХХ ст. продемонструвало новий підхід до політичної культури – не стільки як до набору диспозицій або заздалегідь даних відносин, а скоріше як «форми морального порядку» [1, р. 128-129].

У сучасних умовах в Україні особливо актуальною постає проблема збереження національної згоди, основою якої може виступати суспільний консенсус стосовно прихильності до демократичного реформування. Особливого значення набуває процес визначення векторів розвитку політичної культури у контексті сучасного державотворення України, адже рівень політичної культури впливає на функціонування всієї політичної системи в країні, на партійну структуризацію та зрілість політичних сил, їх спроможність реально впливати на суспільні процеси. Політична культура є мірилом політичної зрілості всього суспільства і держави в цілому.

Слід відмітити, що політична культура постає як важлива складова підсистеми загальної культури суспільства, як компонент соціокультурного образу нації, та одночасно – як структурний елемент політичної системи держави, що обумовлює характер взаємодії держави та громадян, держави та інститутів народовладдя. Відтак, політична культура надає людині керівні принципи політичної поведінки, а суспільству систематизовану структуру цінностей, раціональних доказів, норм та ідеалів, забезпечуючи цілісність та інтегрованість суспільної свідомості у цій сфері [2, с. 283].

Дослідженням політичної культури тією чи іншою мірою займалися мислителі ще з давніх часів – Платон, Аристотель, Ш. Монтеск'є, Н. Макіавеллі, Й. Гердер, проте входження цього терміну до широкого наукового обігу в якості політологічної категорії відбулося лише в середині ХХ ст. завдяки працям американських вчених Г. Алмонда, С. Верби, Д. Пауелла, Т. Парсонса, Д. Істона. Вагомі дослідження в галузі політичної культури здійснили такі зарубіжні дослідники, як В. Айхлер, Е. Баталов, Р. Бауер, Є. Вятр, К. Гаджиєв, Д. Гарднер, А. Дегтярьов, Л. Дітмер, В. Іноземцев, С. Лодж, Д. Мід, Л. Пай, О. Панарін, Д. Рікман, У. Розенбаум, Р. Такер, С. Уайт, М. Уотерс та інші. В Україні проблемам політичної культури та умовам її формування присвячені праці В. Андрущенко, В. Бебика, В. Беха, М. Головатого, Є. Головахи, А. Колодій, П. Кононенко, М. Михальченка, Л. Нагорної, Н. Паніної, Ю. Пахомова, І. Поліщука, В. Ребкала, Ф. Рудича, В. Селіванова, В. Ткаченка, М. Ходаківського, В. Якушика та інших дослідників.

Мета статті: на основі визначення сутності політичної культури з'ясувати специфіку її прояву в умовах української повсякденності, розглянути основні напрями підвищення якості політичної культури України як чинника демократизації суспільства.

Г. Алмонд і С. Верба у праці «Громадянська культура» започаткували підхід до розуміння політичної культури як сукупності орієнтацій індивідів щодо реальної політичної системи та власної політичної поведінки. Ці орієнтації проявляються на трьох рівнях: перший – пізнавальні орієнтації

(володіння знаннями про політичну систему, її представниках і механізмах функціонування); другий – емоційні (почуття, настрої і переживання, що відносяться до даної політичної системи та учасників політичного процесу); третій – оціночні, які виражають особисте ставлення до політичної системи, її учасників та їхніх дій (критерії та міркування щодо політичних об'єктів, які ґрунтуються на ціннісних стандартах і критеріях у поєднанні з інформацією та емоціями). Отже, розробляючи концепт політичної культури, автори докладно зупинилися на проблемі типології політичних культур, виділивши (на базі аналізу п'яти західних національних культур) три найбільш розповсюджені їхні типи – провінційну або патріархальну, підданицьку та активістську [3, с. 15-16].

Сплеск масового інтересу до поняття «політична культура» був зафіксований у західній політичній науці наприкінці 80-90-х рр. минулого століття. Проте, звертання до цього поняття як у науці, так і в політичній практиці дотепер пов'язано з чималими проблемами через труднощі чіткого його визначення. Слід відмітити, що у науковій літературі існує досить велика кількість дефініцій політичної культури. Їх можна звести до чотирьох провідних напрямків. По-перше, *орієнтаційно-психологічні* визначення, де політична культура трактується як система орієнтацій на політичні об'єкти. По-друге, *преференційно-поведінські* визначення, де політична культура розуміється як всеосяжна сукупність політичних установок і політичної поведінки індивідів у суспільстві. По-третє, *суспільно-обмежувальні* або *об'єктивні*, де політична культура розглядається як певний обмежувач поведінки індивідів у суспільстві та характеризується як об'єкт влади, який санкціонує поведінку учасників, прийнятну для відповідної системи. По-четверте, *модельно-аналітичні* або *евристичні* визначення, де політична культура розглядається як гіпотетична конструкція для аналітичних цілей, застосовувана при аналізі різних політичних режимів [4, с. 51-52].

Політичну культуру можна також розглядати у вузькому і широкому змістах. У першому разі політична культура зводиться до комплексу політичних орієнтацій, настанов і поведінки індивідів. У другому разі

політична культура сприймається як найважливіший елемент загальної культури суспільства, пов'язаний з політикою. Так, Л. Дітмер указував, що за допомогою поняття політичної культури можна описати національний характер, вплив колективного історичного досвіду на національну специфіку, а також емоційні та нормативні рамки взаємозв'язку між державою і громадянами [5, с. 26].

Доповнюючи концепцію політичної культури, висунуту Г. Алмондом і С. Вербою, польський політолог М. Соболевський запропонував більш широке тлумачення політичної культури, що охоплює, на його думку: по-перше, політичні цілі, до яких прагне система, і цінності, які повинні детермінувати дії; по-друге, основні методи політичної дії, правила політичної поведінки індивідів і груп; по-третє, провідні політичні інститути та їхню роль у політичній системі [6, с. 14].

Російська наука тлумачить політичну культуру як «сукупність типових для конкретної країни зразків поведінки людей у публічній сфері, що втілюють їх ціннісні уявлення щодо сенсу та цілей розвитку світу політики та підтримують усталені норми і традиції відносин держави та суспільства» [7, с. 490] і поділяє її на три компоненти: політичну свідомість, політичний менталітет і політичну поведінку.

О. Соловйов включає до політичної культури як до складного явища духовно-політичного життя такі складові: політичну інформацію – відомості, факти; знання – принципи, тенденції складних процесів політики; цінності – одвічного значення досягнення, напрацювання, що лежать у підвалинах політичних ідеалів; традиції – перевірені часом усталені звички, що передаються від покоління до покоління; норми – усталені, загальноприйняті принципи політичної поведінки – це свого роду правила політичної гри, прийняті на добровільних, не санкціонованих законом засадах [8, с. 19-20].

Вітчизняні науковці пропонують близьке визначення політичної культури. Так, політологічний словник трактує політичну культуру як «систему знань і уявлень політичних класів, верств, малих соціальних груп, окремих індивідів про владу, державу та політику; орієнтацію й активність у сфері політичних

відносин, дій народних мас; рівень розвитку держави і громадсько-політичних інститутів» [9, с. 435]. Українська дослідниця А. Колодій розглядає політичну культуру як «систему стійких уявлень, орієнтацій, цінностей, переконань, позицій, зразків поведінки у сфері взаємовідносин влади і народу, які так чи інакше проявляються у діяльності суб'єктів політичного процесу» [10, с. 255]. Політична культура, на думку В. Ребкала, це «особливий різновид культури, спосіб духовно-практичної діяльності та відносин, які відображають, закріплюють і реалізують головні національні цінності та інтереси, формують політичні погляди та цінності, знання та навички участі громадян у суспільно-політичному житті країни» [11, с. 12].

Сформованість політичної культури членів суспільства сприяє стабілізації на конституційних засадах внутрішнього становища в суспільстві; розробці певного політичного курсу розвитку правового демократичного суспільства у вільному політичному діалозі; вихованню ціннісного ставлення до загальнолюдських глобальних проблем світу, соціальних груп, окремих особистостей, їх діяльності; становленню громадської думки, позитивних стійких мотивів діяльності і вчинків суб'єктів; виявленню високих морально-політичних якостей особистості (чесності, справедливості, відвертості, принциповості, толерантності тощо).

Політична культура характеризує ступінь і якість розвитку політичної системи, свідомості й участі людей у вирішенні державних і суспільних справ, а також ідеологічних світоглядних аспектів духовного життя суспільства в конкретний історичний період його розвитку та існування. Відтак, усю політичну історію України можна уявити як картину постійного протиборства ліберальних і патріархально-традиційних цінностей: з одного боку – приватна ініціатива, потреба у самоствердженні індивіда у змаганні з рівними, свобода власності й працелюбність, максимальне обмеження ролі держави в суспільстві; а з іншого – соборність, общинність, колективізм з одночасною схильністю до авторитаризму, потреба в сильному лідері харизматичного типу.

Конфліктна політична культура, сформована під впливом зазначених факторів, постійно давалася взнаки впродовж усієї української історії: різним політичним силам не вистачало толерантності, політичної етики, злагоди. Адже діалогове підґрунтя в культурі відображається безпосередньо і в культурі політичного спілкування між різними політичними силами, партіями, фракціями, соціальними групами тощо.

Політична культура окремих політичних суб'єктів складається з таких компонентів, як: знання та орієнтації щодо політики та різних гілок влади, діяльності уряду та його представників; характер відношення до інших політичних суб'єктів (включаючи партії); політична самоідентифікація (ототожнення суб'єктом себе з певними політичними співучасниками).

Рівень масового прояву кожного із компонентів політичної культури впливає на стан політичної системи. Так, надто сильна прихильність громадян до однієї з політичних груп може негативно відобразитися на стабільності суспільства, позаяк для нормального функціонування суспільств потрібна злагода. Нині стратегія розвитку політичної культури, особливо в Україні у сучасних умовах, коли неможливість досягти консенсусу між гілками влади призвела до розбалансування і дестабілізації всієї політичної системи, має бути спрямована на подолання таких негативних явищ, як нетерпимість і конфронтаційність, на формування культури толерантності, політичної коректності, консенсусу тощо. При цьому консенсус, конструктивна більшість мають утворитися не на простому діалозі політичних сил, а на системі відповідальності за все, що відбувається в нашому суспільстві.

Варто також зауважити, що політична культура – це складне явище, що має різні рівні. М. Міліневський, спираючись на мотивацію до ухвалення рішення, виділяє три таких головних рівні політичної культури:

- високий, що характеризується наявністю чіткої політичної позиції;
- середній, за якого вирішальну роль відіграє особистісний консерватизм, рішення, за кого голосувати, при цьому ухвалюються на підставі неглибокого аналізу політичної реклами або особистих симпатій до якихось якостей лідера;

- низький, якому, на думку дослідника, притаманні стадний інстинкт та інфантильність; вибір при цьому здійснюється без політичного підтексту на підставі певних емоційних вражень [12, с. 103].

Для демократичної культури характерна висока політична активність громадян, їх включення в політичну систему, визнання громадянських прав і свобод, принцип контролю громадянами діяльності уряду, визнання політичних відмінностей та гри політичних сил. У цілому це культура громадянського суспільства правової держави. Розрізняються два види демократичної культури: консервативно-ліберальна, при якій визначаються громадянські права і свободи, але забезпечується суспільно-реформістський аспект, та ліберально-демократична, яка передбачає соціальні реформи з боку держави. На нинішньому етапі цивілізації це загальнолюдське надбання і цінність.

При автократичній культурі ідеалом визначається сила і неконтрольована влада, яка виключає демократичні права і свободи громадян. Існує два види цієї культури. Авторитарна культура не передбачає активної участі мас у політичному житті. Ідеологія використовується як знаряддя їх пасивної слухняності. Другий – тоталітарна культура характеризується об'єднуючою роллю культу лідера, сильною владою з активним залученням громадян до політичного життя відповідно до встановлених політичним лідером принципів [2, с. 285-286].

Становлення політичної культури, адекватної громадянському суспільству, передбачає оновлення політичної ідеології, звільнення її від догматизму, ілюзорних та утопічних уявлень, формування сучасної концепції правової держави. Необхідно відродити й утвердити в свідомості людей політичні та соціально-моральні цінності, насамперед ідеї свободи і гідності особи, патріотизму, соціальної рівності і справедливості. Актуальним є формування бережливого ставлення до політичного і культурного минулого, до історичного досвіду боротьби за соціальне і національне звільнення, до прогресивних традицій. Потрібне також здійснення радикальних змін у способах політичної діяльності, забезпечення їх високого професіоналізму, гуманізму і демократизму, формування культури політичного і міжнаціонального спілкування.

Слід відмітити, що будь-яка політична культура є багаторівневим явищем зі складною структурою та різноманітними складовими елементами, що обумовлюється її залученням до всіх соціальних та політичних процесів у державі. Виходячи з цього, у політичній культурі можна виділити наступні три рівні: пізнавальний, практичний і ціннісний.

Політична культура *пізнавального* рівня означає теоретичне осмислення політичного життя, пізнання індивідом феномену влади як субстанції політики, засвоєння основних характеристик функціонування політичної системи суспільства, політичної організації, політичних інститутів, технологій функціонування політичної влади тощо.

Другий, *практичний* рівень, другий зріз поняття політичної культури – це вміння. Індивіду замало мати тільки теоретичне уявлення щодо системи політичних інститутів сучасності, які складають структурно-функціональний формат політичного буття. Політично культурна людина мусить уміти застосовувати свої знання на практиці. Вона повинна вміти робити усвідомлений політичний вибір в умовах сучасного політичного плюралізму, застосовувати базові політичні цінності та норми політичної поведінки для формування активної громадянської позиції.

Третій рівень політичної культури – *ціннісний*, тобто політична культура в цьому сенсі розглядається як споконвічна людська цінність, як мірило цивілізованості суспільства і мірило сутності самого поняття «людини». Ціннісний аспект політичної культури є характерним для сучасних суспільств, де існують демократичні режими. У багатьох демократичних країнах Заходу розвитку і вдосконалюванню політичної культури приділяється величезна увага як з боку держави, так і з боку інституцій громадянського суспільства [8, с. 23-25].

Підґрунтям побудови політичної культури вважають орієнтації громадян на політичну систему в цілому та на її окремі складові. З точки зору рівня участі у політичному житті можна визначити різні типи політичної поведінки індивідів. Досить вдалою, на наш погляд, є класифікація соціально-політичних

типів громадян, запропонована українським дослідником О. Радченко. Він виділяє наступні типи:

1. *Гегемоністський* політичний тип людини, який є досить поширеним (особливо на пострадянському просторі). Його носіям притаманні авторитаризм, несприйняття інших точок зору та інших типів політичних відносин (режимів). Такі люди є, як правило, екстравертами, вони гостро відчувають свою етнічну приналежність, прагнуть нав'язати всім власні цінності, норми, традиції – власну систему світосприйняття.

2. *Конфліктний, або протестний* політичний тип людини характеризує рішучих і відданих інтересам своїх соціальних чи політичних груп громадян. Вони гостро відчувають несправедливість і завжди готові боротися до повної перемоги своїх політичних опонентів. Як правило, такі особистості завжди критикують владу, проявляють незадоволення її діями, беруть активну участь в акціях протесту. Однак прийшовши до влади, такі руйнівники не здатні до конструктивних дій і суспільного консенсусу, вони постійно продовжують боротьбу.

3. *Плюралістичний* політичний тип людини є основною базою демократичного громадянського суспільства. Він об'єднує свободолюбних, відвертих людей, які визнають за іншими право на власні права, власну думку та систему цінностей. Це екстраверти, схильні до толерантності та пошуку консенсусу. Внутрішня готовність до альтернативи цих громадян реалізовується в ухваленні політичних рішень як відмови від одностайності, пошуку найбільш оптимальних шляхів суспільного розвитку, широкого залучення громадськості та фахівців до обговорення проблем і забезпеченню прав людини.

4. *Конформістський або провладний* політичний тип характеризується відсутністю власної політичної позиції та схильністю до сприйняття за власні будь-яких пануючих політичних поглядів. Конформіст вирізняється шанобливою політичною поведінкою, завжди знаходить виправдання для прорахунків влади, але з такою ж легкістю переходить на інший бік у разі поразки провладної політичної сили на виборах.

5. *Абсентеїстичний або апатичний* політичний тип є характерним для патріархального укладу. Індивіди цього типу не беруть участі в політичному житті, не цікавляться політикою, не співвідносять свою політичну самоідентифікацію з суспільною системою цінностей. Вони не вважають за потрібне приходити на вибори і відчують негативне відношення до уряду в цілому та окремих політиків [13, с. 94-95].

Оскільки в чистому вигляді такі політичні типи зустрічаються не в масових кількостях, окремі науковці вирізняють ще й певний змішаний – *громадянський або гармонійний* політичний тип людини. Це поєднання окремих рис гегемонійного, протестного, провладного типів з домінуванням плюралістичного. Така людина налаштована на плідну взаємодію з державою, є активною та свідомою, цікавиться і розуміється на політиці, бере участь у публічних заходах, дискусіях, виборах, входить у політичні організації, поділяє й відстоює державну (національну) ідею і суспільну систему цінностей. Це – соціальна база громадянського суспільства та демократії.

Домінування в суспільстві, а насамперед – у політичній еліті суспільства, того або іншого політичного типу людей обумовлює характер і тип як політичної культури, так і політичного режиму.

Отже, політична культура є досить різноплановим явищем, що являє собою інституційовану форму системи суспільних цінностей та найбільш сталий ціннісний механізм регулювання суспільно-владних відносин, що постійно розвивається.

На сучасному етапі розвитку в Україні, на жаль, сформувалася вкрай складна ситуація щодо усвідомлення основ політичної культури та значущості соціально-політичних перетворень. Найзагрозливішими реаліями сьогодення стають не тільки неповага до владних структур, державних і політичних діячів, дистанціювання від власної країни, а й повне небажання брати участь у вирішенні багатьох проблем різного спрямування, кризові настрої різних груп населення, формування абсолютно пасивного типу політичної культури, що, у свою чергу, загрожує посиленням деструктивних та конфліктних

взаємовідносин у системі суспільного буття, негативно впливає на мотиваційно-потребову складову політичної активності.

Виходячи з цього, пріоритетним завданням у контексті сучасного цивілізаційного процесу державотворення є розвиток певного необхідного рівня політичної культури громадян, що дозволить продукувати подальший розвиток та закріплення політичних інститутів демократії. Можна виділити такі основні напрями підвищення політичної культури українського народу, що сприятимуть посиленню демократичних перетворень та становленню громадянського суспільства:

- лібералізація і демократизація суспільних відносин, унаслідок чого створюються умови для політичної творчості еліти й широких верств населення. Для правильного сприйняття громадянами суспільного прогресу, створення наукових уявлень про політику потрібен високий культурний, освітній і життєвий рівні громадян, не обтяжених тоталітарною ідеологією. Адже політична культура не обмежується лише сферою політичних відносин, вона пов'язана з усіма аспектами духовного життя суспільства: наукою, освітою, літературою, мистецтвом тощо;

- пропаганда знань про історичний досвід українського та інших народів і про сучасні досягнення світового співтовариства. На розвиток політичної культури впливає також стан історичного знання. Об'єктивні історичні дослідження, без ідеологічної догматики, звільняють людей від стереотипного оцінювання інших народів і держав. Історія є надійним підґрунтям для пізнання перспектив розвитку суспільства, сприяє зміцненню почуття єдності світової цивілізації;

- підтримка різноманітних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення й поширення вітчизняного політичного досвіду. Важливим є створення умов для набуття громадянами політичних знань, фінансування засобів масової інформації, радіомовлення, бібліотек, книгодрукарень, введення освітнього комплексу дисциплін з політичної культури;

– залучення науковців до розроблення політичних технологій і програм, надання певного матеріального забезпечення для реалізації ідей та їх правової підтримки;

– поширення джерельної бази формування новітньої політичної культури і створення умов для прояву позитивних тенденцій у політичному житті. Одночасно з розвитком об'єктивної та незалежної політичної науки треба активізувати участь політологів у державно-експертній роботі, засобах масової інформації, створенні єдиної системи політичного знання для всіх верств населення;

– законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій та розроблення системи заходів їх широкого використання. Необхідною межею формування в українському суспільстві політичної культури є утвердження в соціумі поваги до права й правопорядку, подолання правового нігілізму. До того ж, як з боку громадян, так і з боку влади у справжній, а не декларованій правовій державі панує культ права. Політично розвинене суспільство розуміє, що міцний соціальний порядок важливіший від політичних амбіцій [14, с. 30-31].

Таким чином, формування політичної культури безпосередньо пов'язане із процесом демократизації суспільства. Зріла політична культура є передумовою побудови громадянського суспільства, реальної участі широких верств населення в процесах організації суспільства. Для розуміння цього важливим є передусім аналіз історично-ментальних основ формування політичної культури українського суспільства та розгляд її сучасного стану. Отже, насущним науковим завданням сьогодення є виявлення перспектив та напрямків підвищення рівня політичної культури українського соціуму як чинника його демократизації, аналіз умов для створення культури, що базується на принципах злагоди, громадянського миру, пошани до свобод і прав людини.

Бібліографічні посилання:

1. Street J. Politics and Popular Culture / J. Street. – Temple Unty Press, Philadelphia, 1997. – 384 p.

2. Вільчинська І.Ю. Політична культура як ціннісно-нормативна основа політичної мотивації / І.Ю. Вільчинська // Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. – К.: «ІНТАС», 2009. – Вип. 51. – С. 279-289.

3. Almond G.A. The Civic Culture: Political attitudes and Democracy in Five Nations / G. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton University Press, 1963. – 318 p.

4. Рябов А.И. Политическая культура / А.И. Рябов, В.Б. Чистяков // Вестник Московского университета. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1994. – № 2. – С. 49-59.

5. Кокорська, О.І. Політична культура: теоретико-методологічні проблеми / О. І Кокорська, В. Ф Кокорський // Наукові записки / Голов. ред. С.Г. Рябов. – Київ : Академія, 2002. – Т.20: Політичні науки. – С. 24-28.

6. Философия политики: социокультурные и психологические детерминанты политических отношений / Рос. акад. управл. / [Б.Н. Бессонов, Д.Т. Жовтун, А.Б. Зеленцов и др.; отв. ред. Ю.В. Ирхин, В.В. Крапивин]. – Кн. 4. – М.: Луч, 1993. – 200 с.

7. Категории политической науки. / Под ред. Мельвиля А. Ю. – М. : МГИМО (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 656 с.

8. Соловьев А.И. Политическая культура: проблемное поле метатеории / А.И. Соловьев // Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки. – 1995. – № 2. – С. 17-26.

9. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт. – упоряд.: В.П. Андрущенко та інші. – К.: Знання України, 2002. – 670 с.

10. Політологія. Кн. Перша : Політика і суспільство. Кн. Друга : Держава і політика / А. Колодій, Л. Климанська, Я. Космічна. – 2-е вид., перероб. та доп. – К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.

11. Гаєвський Б. Культура державного управління: організаційний аспект: [Монографія] / Б. Гаєвський, В. Ребкало – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 144 с.

12. Милиневский Н. Зависимость политического выбора от уровня политической культуры избирателей / Н. Милиневский // Політична культура

демократичного суспільства: стан і перспективи в Україні: Мат. всеукр. наук.-практ. конф., 26-27 лютого 1998 р. – К.: Гнозис, 1998. – С. 102-104.

13. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія / Олександр Радченко. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.

14. Карнаух А. Проблеми становлення сучасної політичної культури в Україні / А. Карнаух // Персонал. – 2007. – № 9. – С. 27-32.